

Çağatay Türkçesi Dönemi Eserlerinde Değerli Taşlar

Precious Stones in Chagatai's Turkish Period Works

Sümevra Alan¹

ÖZET

İnsanoğlu yaratılışından bu yana; koruma, süsleme ve aksesuar biçiminde kullanılma, ruhen ve bedenen şifalandırma vb. özelliklere sahip olmaları nedeniyle kıymetli taşlara ilgi duymuştur. İnsanoğlunun bu ilgisi değerli taşlardan maddî manevî fayda sağlama çabasıyla sınırlı kalmamış; taşların özellikleri ve faydaları ile alakalı araştırmalar yapmasına ve taşlar hakkında eserler ortaya koymasına sebep olmuştur. *Cevher-nâme* adıyla bilinen bu eserler kıymetli taşlar hakkında bilgi, oluşumları, elde edildiği coğrafya, renkleri, çeşitleri, faydaları, kıymeti, saklama koşulları hakkında bilgilerin yer aldığı eserlerdir. Bu eserlerin çoğunluğu mensur olup manzum örnekleri çok az sayıdadır. Bu eserlerden yola çıkılarak incelenen belli başlı çalışmalar bizim de ilimizi çekmiş ve çalışmamızın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu çalışmada cevher/mücevher anlamına gelen kelimeler Türk dilinin tarihsel dönemlerinde kullanılan şekilleriyle ele alınmış sonrasında ise değerli taşların (yakut, elmas, zümrüt) ve yarı değerli taşların (firuze, kehribar, akik, yeşim (nephrit taşı), zeberecd, inci, perpi (yılan taşı), lacverd vb.) kullanım örnekleri Çağatay Türkçesi eserlerinden hareketle okuyucuya sunulmuştur. Bu sunum esnasında art zamanlılık yöntemiyle değerli taşın yer aldığı dönem ve eş anlamlı kullanım örnekleri çalışmaya eklenmiştir. Dönem sözlüklerinde yer alan kullanım örnekleri varsa bunlar da çalışmaya dâhil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarihi Türk lehçeleri, Çağatay Türkçesi, cevher, değerli taş, söz varlığı

ABSTRACT

Since the creation of mankind, people have been interested in gemstones because of their properties, such as protection, decoration, use as accessories, and spiritual as well as physical healing. This interest was not limited to the use of the tangible and intangible benefits of gemstones, but also included the study of the properties and benefits of stones and the creation of works about stones. These works are called ore books and contain information about their gems, and formation, where they were found, colors, types, uses, value, and storage conditions. Most of these works are written in prose, very few copies have been found in verse. Some studies that have dealt with these works have also attracted the attention of this study and laid the foundation for the study of their creation. In this study, the words for ores and jewels are first discussed with the forms used in the historical periods of the Turkish language, and then examples of the words for precious stones (e.g., ruby, diamond, emerald) and semi-precious stones (e.g., turquoise, amber, agate, jade, chrysolite, pearl, snake stone, and lapis lazuli) are presented to the reader based on the Turkish Chagatai works. Examples from the period and synonymous uses of gemstones are included in the study by using the diachronic method. Examples of usage in mining dictionaries are also included in the study.

Keywords: Historical Turkish dialects, Chagatai Turkish, ore, precious stones, vocabulary

¹Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Erzurum, Türkiye

ORCID: S.A. 0000-0002-4406-2022

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Sümevra Alan,
Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,
Erzurum, Türkiye
E-mail: sumeyra.alan@erzurum.edu.tr

Başvuru/Submitted: 11.08.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested: 13.11.2022

Son Revizyon/Last Revision Received: 16.11.2022

Kabul/Accepted: 21.02.2023

Atıf/Citation: Alan, S. (2023). Çağatay Türkçesi dönemi eserlerinde değerli taşlar. *TUDED*, 63(1), 37-60.

<https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1160627>

EXTENDED ABSTRACT

Precious stones have attracted the attention of mankind because of their properties such as colors, shapes, fascinating images and appearance, as well as their use for protection, decoration, representation of social status, as accessories for mental and physical healing, determining social status, etc. Today, these stones still continue to have a great importance in people's lives.

Precious stones have been used as messages that are desired to be given to people who assimilate the same culture by serving as an intermediary between gods and humans, showing depictions through jewelry made with these stones, making jewelry from certain materials and stones, and wearing jewelry on the body/clothing in certain ways. In Western literature, the healing powers of precious stones were first attributed to the Greeks, who provided information about the physical properties of precious stones such as their colors, transparencies, brilliance levels, breakage [splitting] points, hardness levels, and density, as well as their medical value. This interest and effort shown toward precious stones that have been shaped, cut, carved, and/or polished to increase their natural beauty has been reflected not only in the physical dimension but also in terms of written works. These works are known as *Cevhername* in Turkish and contain information about, how precious stones form, and what geography they are found in, as well as their colors, types, benefits, and value and how to store them. The majority of these works are in prose, with very few examples occurring in verse. *Cevhernames* are known as lapidaries in English (*lapidaire* in French), which is a term derived from the Latin lapis meaning stone.

Precious stones have not only attracted great attention in the West (especially in the Greek and Roman periods), but have also been cherished in the Islamic geography. Starting in the 8th century CE, Muslims translated all sorts of scientific works into their own language that had been previously written on stones and metals. During this period, they were in contact with Western civilizations and in the 9th century benefitted from the works of such Greek authors as Socrates, Bolos Democritus, and Galen of Pergamon. *Kitāb al-Ahjār* [Book of Stones] and *Kitab Sırr al-Asrar* [Book of the Secret of Secrets] appear as two important ore-books that give information about precious stones. In the following centuries, the most outstanding works on precious, semi-precious, and non-precious stones were written by al-Bîrûnî and İbn Sînâ. During the Ottoman Period, the first researcher known to be interested in the science of ore was Muhammed ibn Mahmud al-Shirvani, who lived in the first half of the 15th century and was mostly known for his medicine studies. Al-Shirvani also wrote two works on precious stones. The first of these is the work called *Cevhername*, which consists of an introduction and twenty-five chapters. The second is called *Tuhfe-i Muradi*, which is an expanded form of the ore-book and consists of an introduction and thirty-two chapters. Chagatai Turkish works are also found regarding precious stones and their usage, which shows these stones to have maintained their importance in every period. Many valuable works are found such as Ali-Shir Nava'i's booklets *Tarixi Anbiya va Xukam*, *Tarixi Muluki Ajam*, and *Munshaot*; the *Diwan of Shibān Khan*; and Abu al-Ghazi Bahadur Khan's *Shajara-i Tarakima*. These works mention the names of precious stones both metaphorically and with their basic meanings. When

considering these scanned works, the results of the study have divided stones into precious and semi-precious stones and examined diamonds, rubies, and emeralds under the heading of precious stones. All other stones being less valuable are thus categorized under the heading of semi-precious stones.

By examining works from this period, it is found that other words were used for precious stones, such as *bīcāde*, *behremān*, *behremen*, *titiḡ*, and *yaḡut* for *ruby*; *almās* and *elmās* for *diamond*; and *zūmūrrūd* for *emerald*; and for semi-precious stones, words such as *firūze* for *turquoise*; *kāhrübā*, *kehrābe*, *kehrubā*, *kehrübā*, and *kehrübā(y)* for *amber*; ‘*akīḡ* and ‘*aḡīḡ* for *agate*, *lāceverd* for *lapis lazuli*; *la'l* for *garnet*; *ḡār*, *incü*, *inçi*, *inçü*, *lü'lü'*, *lülü*, *mōti*, *mürvārid*, *subusun*, *üncü*, *ünçi*, *ünçü*, *yencü*, *yinçü*, and *yünçü* for *pearl*; *cada*, *cedde*, *şedde*, *yada*, *yede*, and *yeşm* for *jade (nephrite)*; *zeberced* for *chrysolite*; *perpi* for *snake-stone*; and *mercān* and *sitük* for *coral*. In addition, current research presents examples from couplets written about stones along with some information regarding the benefits and usage areas of stones within the sources.

Giriş

İnsanlığın varoluşundan beri gerek kutsallık gerek koruma gerekse süs, ziynet görevi atfedilen değerli taşlar toplum hayatında önemli rol üstlenmiştir. *Cevâhir*, *cevher*, *çerew*, *gevher*, *güher* gibi çeşitli adlarla anılan değerli taşlardan kutsal kitaplarda da bahsedilmiş; Kur'an-ı Kerim'de değerli taşlar, özellikle cennet, huri ve gılman tasvirlerinde kullanılmıştır. Zamanla bu taşların toplum hayatında fazlaca yer alması nedeniyle değerli taşlar incelenmeye başlanmış ve bununla alakalı eserler ortaya konmuştur. Değerli taşlar hakkında çeşitli bilgilerin ve inanışların yer aldığı kitaplara *cevher-nâme*, *cevâhir-nâme* adı verilmektedir. Günümüzde bilinen ilk Türkçe *cevâhir-nâme*, Osmanlı Devletinin ilm-i cevâhir alanında eser vermiş ilk ve en önemli âlimi 15. yüzyılda yaşamış Muhammed bin Mahmûd-ı Şîrvânî'nin H.831/M.1427'de tamamlayarak II. Murad ve Fatih dönemleri emirlerinden Umur Bey'e sunduğu "Cevhernâme"sidir.¹ Türkçenin seyrine bakıldığında değerli taşlar bu dönemlerin başlangıcından günümüze değin tapınma, şifalandırma, büyü ve sihir, uğur getirme vb. vasıflara sahip olmuş ve dönem eserlerinde kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde mücevher anlamında *erdini* << Skt. *ratna* "mücevher, değerli taş, değerli şey"; "mücevher" (bk. Mo. *erdeni*) (Wilkens, 2021, s. 112b), *gohar* "mücevher" (Wilkens, 2021, s. 274a), *mani* < Skt. *mañi* "değerli taş, mücevher (s./bk. Mo. *mañi*)" (Wilkens, 2021: 466b), *radna* < Skt. *ratna* "mücevher (bk. Mo. *radna*)" (Wilkens, 2021, s. 567a), *r(a)tni* < Skt. *ratna* "mücevher" (Wilkens, 2021, s. 569a), *adityagarbe* << Skt. *edityagarbha* "bir mücevher" (Wilkens, 2021, s.13a), *brahmamani* << Skt. *brahmanañi* "bir mücevher" (Wilkens, 2021, s. 194a), *çoturaz* << Skt. *çyotîrasa* "bir mücevher" (Wilkens, 2021, s. 239a), *kodirek* "bir mücevher (bk. Skt. *koñîra*)" (Wilkens, 2021, s. 388b), *sandanak* << Skt. *saṃdhānaka* "bir mücevher" (Wilkens, 2021, s. 580b), *utakaprasat* << Skt. *udakaprasāda* "bulanık suyu temizleyen bir mücevherin adı (bk. *Pāli udakappasādaka*)" (Wilkens, 2021, s. 806a) kelimelerine rastlanmış; kelimelerin dönem itibarıyla kullanım çeşitlilikleri saptanmıştır. Bununla birlikte yine aynı dönemde "necef taşı" anlamına gelen *sparir* < Skt. *sphaṭika* ~ *sphaṭika* "necef taşı" (bk. Mo. *isburir*) (Wilkens, 2021, s. 624b), *şal* < Tib. *şel* "necef taşı" (bk. Mo. şil) (Wilkens, 2021, s. 642b), *şutse* < Çin. *shui jing* "necef taşı" (Wilkens, 2021, s. 658a), *yürün sparir erdini* "necef taşı" (Wilkens, 2021, s. 926a), "ay taşı" anlamına gelen *suryakant* ~ *suryak(a)nt* << Skt. *sūryakānta* "ay taşı" (Wilkens, 2021, s. 632b), "lüle taşı" anlamına gelen *taloy köpüki* "lüle taşı" (Wilkens, 2021, s. 666b), "kuvars taşı" anlamına gelen *amuli* << Skt. *amala* "saf kuvars (dağ kristali)", *amuli yinçü* "saf kuvarstan inci, saf kuvars inci" (Wilkens, 2021, s. 46a) ve yarı kıymetli bir taş anlamına gelen *batu* "bir yarı kıymetli taşın adı" (Wilkens, 2021, s. 151a) kelimeleri de taş cinsini belirtmek amacıyla kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde *e/étig* "ziynet, mücevher" (TİEM 73 196v/7, Rylands 30/36b2), *gevher* (<F.) "cevher, mücevher" (KB 3438, TİEM 73 360v/2, Rylands 36/51b2), *güher* "gevher, cevher, mücevher" (KB 4395, AH 490), Harezmi Türkçesinde *cevâhir* (<A.ç.) "cevher, değerli taşlar, kıymetli taşlar" (KE 140v/20, MM 385/2, HŞ 4091), *cevher* (<F.) "cevher, kıymetli taş" (KE 249v/10, HŞ 4670), *gevher* (<F.) "değerli taş, mücevher" (KE 74v/16, ME 80/5, HŞ 509), *güher* (<F.) "mücevher, inci" (NF 216/10, HŞ 1349) kelimeleri kullanılmıştır. Harezmi Türkçesinde

1 Kaleme alınan diğer *cevher-nâmeler* için ayrıca bk. Yılmaz, 2008; Demir ve Kılıç, 2003; Argunşah, 1999.

ruhām taşı “mermer, mermer taşı” (KE 62v/7) gibi kullanımlar da aşağıda bahsedeceğimiz değerli taşlar dışında adları zikredilen değerli taşlardır. Çağatay Türkçesine gelindiğinde ise *cevher*, kıymetli taş anlamına gelen kelimeler şu şekildedir:

cevāhīr (<A.ç.) “cevherler, özler, kıymetli taşlar” GT 52/7; LD 3/25, 264/4; TMA 722a/25, 731a/25, 733a/22 vd.; TEH 701b/18, 705a/20, 710b/15 vd.; MÜN 722a/25, 731b/6, 785a/13 vd.; YED 433; FK 98/3, ŞHD 30a/6, 108a/1, 167b/12 vd.; MK 17b/2, 67b/1; LM 2209; *cevāhīr* BN 124b/9, 285b/5, 290a/9 vd.; GD 127/3, 219/2, 232/4; MSD 123

*la’l u cevāhīr saçtılar şeh hızmətide, men dağı
kiltürdüm uş söz gevherin kim özi özge kân irür* (MSD 123)

*itip elṭāf envārını zāhīr
saçıp eṣ’ār bahrindin cevāhīr* (YED 433)

cevher (<A.) “değerli taş” BV 458/1, 489/4, 539/4 vd.; BD 4/163; GT 19/11, 15/8, 68/10 vd.; HBD 31/3, 35/6; LD 38/3, 92/3, 127/3 vd.; ÇFK 3b/20; TMA 726b/1; MÜN 799b/11; FK 22/1, 96/10, 265/1 vd.; MK 17a/6, 44b/6, 54a/9 vd.; LM 279, 301; GD 101/1, 194/3, 229/5, ŞHD 59b/3, 109a/11, 117a/9 vd.; MSD 257

*cilve-i kaddīn körüp serv-i revandın kim disün
cevher-i la’līḡ barında naqd-i cāndın kim disün* (BV 458/1)

*noḡṭa-i mevḡūm irür aḡzıḡ n’itip kām isteyin
kim temettu’ kesb kıldı cevher-i nā-yābdın* (BV 489/4)

*aytsam hoştur köñül bāḡı giyāh-ı mihr ile
dīr ki bu cevherni Tiḡri birmemiş puladıma* (BV 539/4)

çerew (<T.) Değerli taş, mücevher OSTN III/1966; *çerev* DTO 283; *carav* BN 268b/5, 259a/10

yana ba’zı cevher ve çerewni hem yaşurun çıkara durḡan bolsa “Yine bazı cevher ve kıymetli taşları gizlice çıkaran olsa.” (OSTN III/1966)

gevher (<F.) “cevher, inci, değerli taş krş. *güher*” BV 5/3, 180/1, 251/3 vd.; MSD 29, 123, 144 vd.; GT 12/11, 63/13, 78/11 vd.; HBD 150/5, LD 199/3, 230/6, 298/6 vd.; TMA 722a/21, 722b/5, 731a/24; MÜN 786a/14, 786b/23, 787b/10 vd.; YED 183, 435, 864 vd.; FK 10/1, 233/6, 68/1 vd.; ŞHD 19a/13, 25a/11, 30a/7 vd., MK 37b/12, 49a/9, 49a/12 vd.; LM 39, 276, 685vd.; BD 36/4, 55/1

*naqd-i cān çıkḡanda imān gevherin köñlümge sal
ilyegil cāndın cüda līk itme imāndın cüda* (BV 5/3)

*müdde 'î körmek tiler külgende tişij gevherin
körmes ol dür yığlayu közleri 'ummān bolmağan (LD 199/3)*

*asılmamış kulağında yüz üzre gevherler
ki ayrılıptur ol ot şu 'lesidin aḥkerler (BV 180/1)*

*ḳamerniḳ ikki yanında Süheyl ü Zühre kibi
körünür ikki kulağında dürr ü gevher hoş (BV 251/3)*

güher (<F.) “cevher, elmas, değerli taş krş. *gevher*” BV 97/3, MSD 78, 649; GT 184/4, 184/6, 184/10 vd.; HBD 32/3; LD 35/9, 92/3, 106/3 vd.; TMA 733a/24; MÜN 796a/21; YED 5, 430, 875; FK 377/5, 435/3; ŞHD 105b/7, 123a/7, 147a/2 vd.; MK 91b/3; LM 371, 639, 2812 vd.; *gōhar* GD 66/1, 110/7, 226/1 vd.; *guhār* GD 48/6

*la 'lıḳ bile tişijni çu kördüm, ravān dedim
durc-ī 'aḳıḳ kör ki ne durr ü guhar ḳuçar (GD 48/6)*

*yıḳlama iy köz kim ol bolgusıdur mihman
ger saçar sin yüz güher ol gevher-i yektāğa saç (BV 97/3)*

*her ḳaçan la 'lıḳ tabassum ḳılsa, şekker saçılır
çün takallumdın dam ursa, durr u gōhar saçılır (GD 66/1)*

1. Değerli Taşlar ve Çeşitleri

1.1. Yakut

Eski Uygur Türkçesinde *indranil* < Skt. *indranīla* “safir, yakut, zümrüt” (bk. Mo. *indiranil*, *indr-a-nila*) (Wilkens, 2021, s. 307a), *kızıl yinçü* “yakut” (Wilkens, 2021, s. 377b), *kişuk* << Skt. *kiṃśuka* “kırmızı değerli bir taş (çoğunlukla yakut)” (Wilkens, 2021, s. 382a), *lal-nal* “lal (yakut taşı)” (Wilkens, 2021, s. 450), *mahanil* << Skt. *mahānīla* “gök yakut, safir” (bk. Mo. *maqanila*) (Wilkens, 2021, s. 461b), *patmarag* ~ *p(a)tmaraḡ* << Skt. *padmarāga* “bir mücevherin adı (yakut)” (Wilkens, 2021, s. 554b), Karahanlı Türkçesinde *yaḳut* (<A.) “yakut” (KB 4395), *yāḳūt* “değerli süs taşı” (TİEM 73 393r/1), Harezmi Türkçesinde *gevher -i şeb çerāḡ* “gece parlayan yakut” (KE 176v/14), *la 'l-i bedehşān* “bedehşan yakutu” (HŞ 428), *la 'l-i şāh* “şahlık yakutu” (HŞ 1541), *yāḳūt* (<A.) “yakut” (NF 272/12, KE 148v/19, HKT 510a/5, HŞ 2369) biçimlerinde kullanılan yakut taşını üzerinde bulunduran kişi halkın gözüne heybetli ve şirin görünür. Kızıl yakutu yüzük kaşında veya muskada taşıyanlarda veba illeti, susama ve yıldırım çarpması görülmez (Yılmaz, 2008, s. 60). Çağatay Türkçesinde *bīcāde*, *behremān*, *titiḳ* ve *yāḳūt* kelimeleri “yakut” anlamına gelecek şekilde dönem eserlerinde tanıklanmıştır.

bīcāde (<F.) “bir tür kırmızı yakut, değerli bir taş” FethK 4073², OSTN II 1684
hamāyil dağı tīđi bīcāde dik
kol içre sinānı gēlib hāde dik (FethK 4073)

behremān (<F.) “bir çeşit kırmızı yakut krş. *behremen*” TMA 729b/15
ķubād oldı ün milk űzre ķahramān
ķalāyıkķa andın idi behremān (TMA 729b/15)

behremen (<F.) “bir çeşit kırmızı yakut krş. *behremān*” HBD 95/4
zűlf-i zűnnārını sűdrep cilve-sāz ol iy űanem
yűz tűmen ‘ābidni her sarı behremen iylegil (HBD 95/4)

titiđ (<T.) “yakut” OSTN III/1391; DTO 253; űSSL 131a
titiđ “kıymetli parça; yakut” (DTO 253); *titeđ* “műcevher, zī-ķıymet taş la‘l, yaķűt, zűmrűd
kibi” (űSSL 131a)

yāķűt (<A.) “deđerli, sűs taşı, yakut” BV 131/5, 161/5, 354/4 vd.; GT 68/10; HBD 14/6,
76/4, 105/3; LD 654, 789; YED 431, 552; űT 78a/16; FK 128/7, 634/3, 689/43 vd.; űHD
129b/6, 153b/8, 172a/3 vd.; LM 2935; GD 66/5, 113/2, 131/5

űzűldi ilge reyħān rengidin ķut
haťın sandűķ içinde saldı yāķűt (YED 552)

ayta alman la ‘liđe yāķűt oħşar kim anıđ
hem űűklűk řa ‘mı hem cān-baħşlıķ āşārı yoķ (HBD 76/4)

āteşin nivűn irűr la ‘l ű műfferiħ yāķűt
bāde-i ‘işķ eger ķılmadı ķan içre nűfűz (BV 131/5)

lebide nuť u nuťkıda letāfet kűr ki ni yaňlıđ
sudur yāķűt ara műdđam ħayāt ol su ara mużmer (BV 161/5)

āħım andaķdur li la ‘liđ űevkıdın bir ķaťre ķan
tűkse kűz yāķűt dik bađlandurur berdi anıđ (BV 354/4)

2 Kelime, madde başı alman *hāde* “gemi kűređi” kelimesi için verilen űrnekte geçmektedir.

1.2 Elmas

Eski Uygur Türkçesinde *vaşır*³ < Skt. *vajra* “elmas, Vajra”, *v(a)jir* < Skt. *vajra* “elmas, Vajra”, *vijir* < Skt. *vajra* “elmas, Vajra”, Harezm Türkçesinde *elmās* (<Yun.)⁴ “kıymetli taş, elmas” (HŞ 1651) biçiminde tanıklanan elmas sertliği, dayanıklılığı, ışığı kırma özelliği nedeniyle kılıç, kadeh, hançer, ayna gibi eşyaların yapımında sıklıkla kullanılır. Elması üzerinde taşıyan kimseler insanların gözüne aziz ve yüce görünürler. Ayrıca elmas müzmin illetleri, özellikle baras (alaca hastalığı), cüzâm (cüz zam, Hansen hastalığı), sar’ (sara) ve mâlihulyâyı (kara sevda, melânkoli) defeder (Kutlar, 2003, s. 125a). Çağatay Türkçesine geldiğinde ise kelimeye *almās* ve *elmās* “elmas” biçimlerinde dönem eserlerinde rastlanmıştır.

almās (<Ar.) “elmas” BN 268b/6

Öz rızālārı bile qalın cavāhur u carāv Humāyūnga pīṣkeṣ kılurlar. Bu cumladın bir şuhratī almās ēdi, kim Sulṭān ‘Alāu ‘d-dīn kēltürgen ēkendür. (BN 268b/6-7)

elmās (<Ar.) “kıymetli taş, elmas” TEH 711b/3; YED 63; ŞHD 118a/2, 118a/11; BD 98/3
ger şikestim bolsa süst ağıyārdın ta ‘n itmeñiz
kim şikestiğa sebeb elmāsniñ bardur raşāş (BD 98/3)

qılıçı iş küni tilin uzatıp
yitip elmāsını la ‘l içre qatıp (YED 63)

1.3. Zümrüt

Eski Uygur Türkçesinde *indranil* < Skt. *indranīla* “safir, yakut, zümrüt” (bk. Mo. *indiranil*, *indr-a-nila*) (Wilkens, 2021, s. 307a), *m(a)hamani* ~ *mahamani* << Skt. *mahāmañi* “zümrüt” (Wilkens, 2021, s. 460b), *markat* ~ *m(a)rk(a)t* < Skt. *marakata* “zümrüt” (bk. Mo. *maryad*, *margad*), Harezm Türkçesinde *zümerred* (<A.) “zümrüt” (NF 37/16) ve *zümürrüd* (<A.) “zümrüt” (HŞ 601) biçimlerinde tanıklanan zümrüt kem gözden, devden ve periden korur. Yüreklere kuvvetlendirir, kederi, sıkıntıyı giderir. Böbrek rahatsızlıklarına, sara hastalığına ve melankoliye iyi geldiğine inanılmaktadır. Melankoliye iyi gelmesinin nedeni ise bu taşın bakan kimselerin gözünün nurla, gönlünün sevinçle dolmasıdır (Yılmaz, 2008, s. 71-72). Ayrıca her türlü zehirli hayvan sokmalarında tedavi amacıyla zümrüt ezilip toz hâline getirilerek hastaya içirilir (Toprak, 2017, s. 103). Kelime, Çağatay Türkçesinde ise *zümürrüd* “zümrüt” biçiminde dönem eserlerinde tanıklanmıştır.

zümürrüd (<A.) “zümrüt; koyu yeşil” BV 281/2, 384/1; GT 7/10, MSD 329; HBD 166/1; LD 5/22; MÜN 798b/27; ŞT 78a/17; FK 128/6, 128/1-9, 584/7
şıbhātu ‘llāh fi ‘lidür kim qaṭ ‘-ı nesl-i ḥaşm üçün

3 Ayrıca bk. *v(a)çar*, *v(a)çir*, ¹*v(a)çira*.

4 Devellioğlu (2007, s. 216) kelimenin Yunanca *adamas* sözcüğünden Arapça ve Farsçaya *elmās* biçiminde geçtiğini ifade ederken Ünlü (2021, s. 170a) de kelimenin kökenini Yunanca vermektedir.

Ol zümürrüd tig kılıcnuñ öngi bolmuş sedd-i āb (LD 5/22)

*haṭṭını kördik leb üzre ger zümürrüd haṭ kişī
körmedi la'l üzre şingerf üze zengār haṭ (BV 281/2)*

*bolur çü şebnemini körse sebzesi üzre
hacil, zümürrüd üze bolsa lü 'lü'-i lālā (MSD 329)*

*gūyā leb ü haṭṭınıñı tarḥ itkende nakḳāş-ı ezel
şingerf ü zengār ornıǵa la'l ü zümürrüd kıldı cel (BV 384/1)*

2. Yarı Değerli Taşlar ve Çeşitleri

2.1. Firuze (Turkuaz)

Eski Uygur Türkçesinde *çaç~çaş* “firuze, turkuaz” (bk. Mo. *çaş*; krş. Çin. *che qu*; sedef) (Wilkens, 2021, s. 215a), Karahanlı Türkçesinde *çeş* “peruze, firuze” ve *but* “değerli ve büyük peruze” (DankKelly, C. II, s. 5), Harezmi Türkçesinde *çeş* “firuze taşı” (İML 178) ve *pīruze* (<F.) “mavi renkli değerli süs taşı” (HŞ 2012) anlamına gelen firuzenin diğer isimleri arasında *atlı tılsım, ferruh, hacrū 'l-ayn, hacrū 'l-galebe, hacrū 'l-mā, talih taşı, Türk taşı* ve *turkuaz* sayılabilir (Kutlar, 2007, s. 374). Firuze taşı dönemler boyunca sadece süs eşyası olarak kullanılmamıştır. Bu taş bakmanın uğur getirdiği düşünüldüğünden aynı zamanda mübarek bir taş olarak da görülmüştür. Taşı üzerinde taşıyan kişinin Allah'ın inayetiyle düşmanlarına üstün geleceğine, herkesin gözünde saygınlık kazanacağına, ömrünün uzayacağına inanılmıştır (Kutlar, 2003, s. 124b-126a). Bu nedenle firuze taşı taç, yüzük kaşığı, tavla, satranç, kaşık, kadeh, kâse gibi birçok nesnenin yapımda ağırlıklı olarak kullanılır. Kelimenin kullanımına Çağatay Türkçesinde *firūze* “Nişabur'da çıkan açık mavi renkli ve değerli bir yüzük taşı” biçiminde rastlanmıştır.

firūze (<F.) “Nişabur'da çıkan açık mavi renkli ve değerli bir yüzük taşı” MÜN; 798b/27; ŞT 78a/17; FK 265/1, 689/131

la'l u yāḳūt ve zümürrüd ve firūze ve dürr birlen muraşşa ' kıldurdu (ŞT 78a/17)

*ve ri 'āyetiñni evlād mānend belki ekbād-peyvend mer 'ī tutmağım şāh u gedā allıda vāzih
ve yahşı yaman qaşıda lāyih boldı ammā dostlarım naşīḥat yüzidin iş 'ār kılurlar irdi kim ḥar-
mühre tācǵa tikilgen bile firūze bolmaydur (MÜN 798b/26-27)*

2.2. Kehribar

Eski Uygur Türkçesinde *hupık* < Çin. *hu po* “kehribar, kehribar taşı” (bk. Mo. *quba(n)*) (Wilkens, 2021, s. 283b) biçiminde tanıklanan kelimenin aynı anlama gelen çeşitli kullanımlarına Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde rastlanmamıştır. Sarılık olan kişiler boyunlarına

kehribar kolye takarlarsa hastalıktan halas olurlar. Bu duruma Ali Şîr Nevâyî'nin *Fevâ'idü'l Kiber* adlı eserinde “Ey sâkî, ayrılığın sonbaharında sarılık oldum. Her damlası bir kehribar olan sarı şarap nerede?” (FK 40/1) beytiyle de şahit oluruz. Bunun yanı sıra nazarın zararını en aza indiren kehribar; ağırlıklı olarak süs eşyası, mühür, düğme, tespih vb. gibi nesnelere yapımda kullanılır (Yeşilbağ, 2019, s. 700). Çağatay Türkçesinde kelime *kährübā*, *kehrābe*, *kehrubā*, *kehrübā*, *kehrübā(y)* biçimlerinde “kehribar” anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır.

kährübā (<F.) “kehribar” BV 38/2

yüz semendi ayağığa koyarım

mişl geh bergdür ü kährübā (BV 38/2)

kehrābe (<F.) “kehribar” ŞHD 53a/2

nergis közünnüñ fitnesi kâfir nehengdin kim ziyād

la 'l-i Bedağşān derdidin yüzüm 'aceb kehrābedür (ŞHD 53a/2)

kehrubā (<F.) “samankapan krş. *kehrübā(y)*, *kährübā*” HBD 21/6

sakiyā bu kehrubā dik yüzge meydin güne bir

kim salur cānım ara ot bir lebi mey-gün yigit (HBD 21/6)

kehrübā (<F.) “samankapan, kehribar krş. *kehrubā*, *kährübā*” BV 225/5, 407/3; FK 40/1; ŞHD 128a/5; LM 802; YED 642

Sarığ ağırık boldum iy sâkî hāzān-ı hecr ara

Qanı aşfar mey ki bar her qatresi bir kehrübā (FK 40/1)

eşk ötkünçe yüzümdin kehrübā rengi tutar

sunı hergiz za 'ferān bu nev' rengin iyemes (BV 225/5)

perişān köñlige ağız siver cān

sirişki kehrübā üstine mercān (YED 642)

yolıda bes ki koydum çihre sançılğan has u hāşāk

samanlar bil ki çikmiş kehrübā dik çihre-i zerdim (BV 407/3)

ay kehrübā ma 'mür itey köp dürr ü mercānlar töküp

ol dilberniñ derdi bile otğa yanar-mün her zamān (ŞHD 128a/5)

kehrübā(y) (<F.) “kehribar taşı, samankapan krş. *kehrubā*, *kährübā*, *kehrübā*” LD 6/21

kitip irdi tönğüp mīrzā bile 'abdu 'l-latīf özdin

bu gāmdın kehrübā üzre töküp yāğūt-ı rümmānı (LD 6/21)

2.3. Akik

Eski Uygur Türkçesinde *şişir* < Çin. *se se* “akik taşı” (Wilkens, 2021, s. 654a), *sui dié musārāgalya* ‘akik’, *mānāo aśmagarbha* ‘bir çeşit akik’ten oluşan (Tokyürek, 2019, s. 504), Harezmi Türkçesinde ‘*aķiķ* (<A.) “akik, bir tür değerli taş” (KE 50v/8, HŞ 3379), *cez*’ (<A.) “damarlı akik, göz boncuğu” (KE 147v/9) biçimlerinde kullanımı tanıklanan akik taşı kolye, yüzük, tespih gibi süs eşyası yapımında ağırlıklı olarak kullanılır. Vücuda temas ettiği sürece yürek ferahlığına sebebiyet verdiği inandırılır (Kırbıyık, 2007, s. 62). Yılmaz’ın (2008, s. 102-104) ifadesine göre Hz. Peygamber’in yüzüğünün akik kaşlı olduğuna inanılması sebebiyle akik Müslümanlar tarafından kutsal bir taş kabul edilir. Ayrıca akik taşının insan ruhuna olumlu yönde etki ettiği, kalbi kuvvetlendirdiği, hafakanı giderdiği, sürme gibi göze çekildiğinde gözü güçlendirdiği, kirpikleri güzelleştirdiği, ağız kokusunu ortadan kaldırdığı bilinmektedir. Kelime, Çağatay Türkçesinde ise “*akīķ* “kırmızı renkli değerli taş” anlamına gelecek biçiminde dönem eserlerinde tanıklanmıştır.

‘*akīķ* (<A.) “kırmızı renkli değerli taş” BV 256/3, 659/41; BD 100/2; MSD 626, 675, 772 vd.; LD 86/1, 95/5, 106/3 vd.; FK 634/3, 666/1; ‘*aķiķ* GD 48/6, 110/5, 210/3; ŞHD 37b/10, 89a/5, 184b/2

*körgeli la’luj ‘aķiķin köñlüm ol yan tartadur
bu yaman enişeligni gūyiyā kan tartadur* (LD 86/1)

*tola gevher ‘aķiķin hoşkasıdın bahr-ı eşkim kör
ki kök encüm bile dürlük şadef dik ka’riğa yatmış* (BV 256/3)

*ol dürc-i ‘aķiķ ü la’l-i sīr-āb
cez’ımdın aķızdılar dür-i nāb* (BV 659/41)

*tekellüm iyleride tili vü tişi vü lebi
biri ‘aķiķ ü biri inçü vü biri mercān* (BV 659/41)

*la’luj bile tişiñni çu kördüm, ravān dedim
durr-ī ‘aķiķ kör ki ne durr ü guhar kuçar* (GD 48/6)

2.4. Lacvert (Lapis Lazuli)

Eski Uygur Türkçesinde *kök vaiduri* “mavi beril (akvamarin), lacivert taşı, lazurit”, *kök vaiduri erdini* “mavi beril (akvamarin), lacivert taşı, lazurit” (Wilkens, 2021, s. 401a), *rajav(a) rt ~ r(a)jav(a)rt*⁵ < Skt. *rājā-varta* “lacivert taşı, lazurit” (krş. Mo. *rasivar*, *rasivard*, *raşivard*, *rasivar-un*) (Wilkens, 2021, s. 569b), *rajvit* < Skt. *rājāvarta* lacivert taşı (Wilkens, 2021, s. 569b), *vaiduri* << Skt. *vaidūrya* “beril, lacivert taşı, lazurit” (bk. Mo. *baidur*, *baiduri*, *baiduriy-a*, *bayiduriy-a*, *biduri*, *vaiduri*, *viduri*, *viiduriy-e*) (Wilkens, 2021, s. 837b-838a),

5 Ayrıca bk. *rajav(a)rt*, *r(a)jvart*.

qiu li vaidūrya ‘lacivert taşı’ (Tokyürek, 2019, s. 504) biçimlerinde tanıklanan bu taşı taşıyan kimse sevda illetinden kaynaklanan melankoli ve astımdan kurtulur. Halk gözüne daima şirin ve aziz görünür (Kutlar, 2003, s. 126b). Ayrıca kanı temizler ve çocuklara takılırsa çocuklar korkmaz (Yılmaz, 2008, s. 109). Kelime, Çağatay Türkçesinde *lāceverd* “lacivert, koyu mavi renkte değerli bir süs taşı” biçiminde *Bedāyi ‘u ‘l-Vasaʔ* adlı eserde tanıklanmıştır.

lāceverd⁶ (<A.) “lacivert, koyu mavi renkte değerli bir süs taşı” BV 120/1
bu ki her yandın kökertiptür yüzümni kâc-ı derd
cism öyi tākını altun birle kıldım lāceverd (BV 120/1)

2.5. Lal

Seylan taşı olarak da bilinen *lal* kelimesinin İbraniceden *lāl* biçiminde Farsçaya, oradan da Arapçaya geçtiği düşünülmektedir. Önceki devirlerden beri kemer, gerdanlık, yüzük, küpe, kadeh, hokka vb. eşya yapımı ile cilt süslemelerinde kullanılan lal taşının (Pala, 2003, s. 69) kederi ve sıkıntıyı giderdiğine inanılmaktadır. Bununla birlikte lal taşıyan kimse insanların gözünde saygın olur. Kâbus görmez ve uykusunda ihtilam olmaz. Lal, un ufak edilip müferrihâtn (ferahlık veren ilaçların) içine karıştırılıp yenilirse yiyen kişiye sıhhat ve ferahlık verir (Kutlar, 2003, s. 125b). Kelimenin kullanımına Eski Uygur Türkçesinde *lal-nal* “lal (Yakut taşı)” (Wilkens, 2021, s. 450b) Harezmi ve Çağatay Türkçesinde *la ‘l* “kırmızı değerli bir taş” (KE 65v/9, HŞ 2699) biçiminde dönem eserlerinde rastlanmıştır.

la ‘l⁷ (<A.) “lal, kırmızı renkte değerli bir taş” BV 30/5, 384/1, 741/2 vd.; HBD 10/4, 18/2, 130/3 vd.; LD 38/5, 41/1, 339/5 vd.; MÜN 784a/2, 791b/10, 794b/5 vd.; YED 63, 190, 529 vd.; ŞT 78a/16; FK 21/3, 29/3, 36/4 vd.; ŞHD 49b/3, 104a/11, 155a/9 vd.; MK 73b/7, 83b/10; LM 781, 839, 1087 vd.; GD 7/3, 35/2, 217/7 vd.

iy köz yüzige baq dağı nūr u şafāni kör
la ‘l-ı lebinde hasta köñülge şifāni kör (LD 41/1)

yāreğa tañğan mamuğlardın bolup başımğa tāc
la ‘l ü yākūt iylemiş ol tācğa zīver yara (BV 30/5)

gūyā leb ü haññını tarh itkende nakḳāş-ı ezel
şingerf ü zengār ornığa la ‘l ü zümürrüd kıldı cel (BV 384/1)

saççalı māhim ayağığa sipihr
köz yaşımnuñ la ‘l ü dürrin taşı dik (BV 741/2)

6 Kelime GT 115/7, LM 228 ve ŞHD 14a/4, 141b/13, 154a/5’te de geçmekte olup ‘lacivert, koyu mavi’ anlamına gelecek şekilde kullanıldığından buraya dâhil edilmemiştir.

7 Kelime BD 12/4, 36/1, 57/2 vd.de de geçmekte olup ‘dudak’ anlamına gelecek şekilde kullanıldığından buraya dâhil edilmemiştir.

2.6. İnci

Orhon Türkçesinde inci kelimesi *yinçü* biçiminde yer adında kullanılmaktadır (KT G 3-4, BK K 3, KT D 39, T 44-45, KÇ 16)⁸. Eski Uygur Türkçesinde Skt. *saptaratna* denilen değerli taşlar arasında sayılan (Tokyürek, 2019, s. 504) inci için *monçuk* “boncuk, inci, mücevher (krş. Mo. *monçoγ, monçaγ*)” (Wilkens, 2021, s. 478a), *tana* “inci (s./bk. Mo. *tana*)” (Wilkens, 2021, s. 669b), *yinçü* < Çin. *zhen zhu* “inci” (Wilkens, 2021, s. 904a), Skt. *mañi* ‘kristal, inci’, *mañi ratna* ‘inci cevheri’, *cintāmañi* ‘bütün istekleri yerine getiren tılsımlı inci’, *chi zhū rohitamukta* ‘yakut rengi ya da kırmızı inci’ (Tokyürek, 2019, s. 504) kelimeleri kullanılmaktadır. Karahanlı Türkçesinde *cincü* “inci” (DLT, C I, s. 31-8, 417-15; C III, s. 30-24, 229-15), *erdini* (<Skt.) “iri inci” (DankKelly, C. I, s. 111, KB 3840), *yinçü* “inci” (DankKelly, C. I, s. 231, KB 5640, TİEM 73 319v/1, Rylands 36/51b2), *jinçü* “inci” (DankKelly, C. I, s. 210), *yünçü* “inci” (DLT, CIII, s. 279-6, KB 2935), Harezmi Türkçesinde *dür* (<A.) “inci” (HŞ 1540, KE 249v/13), *erdün* “inci” İML 180, *güher* (<F.) “mücevher, inci” (NF 216/10, HŞ 1349), *ķıran* “inci, ziynet eşyası” (MM 192/1)⁹, *yincü* “inci” (İML 181), *yinçü* “inci, inci gibi diş” (NF 57/1, KE 142v/4, ME 86/8, HKT 418a/9, HŞ 2778), *yünçi* “inci” (HŞ 2514), *yünçü* “inci” (HKT 511b/5, HŞ 2514) kullanımlarıyla tanıklanan inci deniz cevherlerinin en yücresi, en değerlisi ve kıymetlisi olarak değerlendirilir (Yılmaz, 2008, s. 25). Ayrıca inciyi macunla karıştırarak yemek yahut suda bekletip suyunu içmek sevdadan kaynaklanan çarpıntıyı, korkuyu, melankoliyi ve iktidarsızlığı giderir. Mideyi ve kalbi kuvvetlendirir, kanı temizler, iç sıkıntısını gidererek gönlü ferahlatır (Toprak, 2017, s. 7). Çağatay Türkçesinde “inci” anlamına gelen kelimeler ise dönem eserlerinde *dür(r)*, *hār*, *incü*, *inçi*, *inçü*, *lü'lü*, *lülü*, *mōti*, *mürvārīd*, *subusun*, *üncü*, *ünçi*, *ünçü*, *yencü*, *yinçü*, *yünçü* biçimlerinde tanıklanmıştır.

dür(r) (<A.) “inci” BV 271/3, 352/3, 390/3 vd. BD 36/4, 90/2, 180/2 vd.; MSD 27, 484, 601 vd.; GT 63/12, 117/11, 210/1 vd.; HBD 8/2, 67/1, 115/2 vd.; MÜN 784b/3, 786a/14, 788a/12; YED 261, 404, 526 vd.; ŞT 78a/17; ŞHD 27b/13, 39a/9, 83b/10 vd.; MK 3a/9, 25a/5, 71b/6 vd.; LM 54, 260, 279 vd.; *dur* GD 48/6, 101/3, 147/2 vd.; *durar* GD 57/1

tışı vaşfida didim dür kibi yeksān elfāz
zülfi sevdāsı ara līk perīṣān elfāz (HBD 67/1)

la'luḡ bile tışıḡni çu kördüm, ravān dedim
durc-ī 'akīk kōr ki ne durr ū guhar kuçar (GD 48/6)

bolmayın ġarḡ-ı fenā istemegil gevher-i vaşl
dür tapılmas kişi tā bahrdā bolmas ġavvāş (BV 271/3)

şadḡa vācib bolsa iy köz ü köñül iyleş nişār
dür bile la'l allıġa bu bahr u kānumdın miniy (BV 352/3)

8 Ayrıca bk. Şirin User, H., 2010.

9 Kelimenin anlamı dizinde “kıyı, kenar” anlamına gelecek şekilde verilse de Ünlü’nün (2012, s. 318a) de belirttiği şekilde “inci, ziynet eşyası” biçiminde kullanılması beyitin anlamı açısından daha uygundur.

ay u kün ger vālideyn olsa ol eẓūn hūsn ara
‘ayb imes ikki şadefka dūr kibi ferzend bil (BV 390/3)

hār (<F.) “inci incü, inçü, yincü, yinçü, yünçü, ünçü, lülü, inçi, mürvārīd, lü’lü” GT 52/7
şalābetidin korķar mēn kim hāzinedeki altun kümiş oğrı cāsūsğa tuş bolmasa yā cevāhir
birle hār¹⁰ yawuzlarķa yolukup mēn vāraķāsız evār bolmayın yā kēce kündüz kiş kunduznı güye
yēp hısb otuda köymeyin dēp sizdin ‘ināyet kolup isti ānet tileyür mēn (GT 52/6-10)

Ayrıca aynı kelime “inci” anlamında yine Çağatay Türkçesi metinlerinden 17. yüzyıl şairi
Salahî’ye ait *Gül ü Bülbül* adlı mesnevide de geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinde çok
sık karşılaşılmayan bu kelimeye GT dışında bir metinde daha rastlanmıştır.

Kitab-ı hūb ayıtpdur ve-likin
Az ayıtpdur meger hār dip ve-likin (Bakırcı 2015: 166)

incü “inci krş. inçü, yincü, yinçü, yünçü, ünçü, lülü, hār, inçi, mürvārīd, lü’lü” ŞSL 63a
incü “dūr(r), lülü, mervārīd” (ŞSL 63a)

inçi inci ŞHD 141a/8
ķara közün ķaraķları tutup bir bir ķulaķların
kisip inçi basıp tamģa tōküp ķanımnı yuymas mu (ŞHD 141a/8)

inçü “inci krş. incü, yincü, yinçü, yünçü, ünçü, lülü, hār, inçi, mürvārīd, lü’lü” AL 504;
BD 100/2; HBD 195/1; LD 63/5, 74/3, 95/5 vd.; FK 26/6, 157/3, 457/2 vd.; BV 241/5, 536/3,
542/5; GD 232/4; LM 286, 441, 3054

la’lın güher-eşānlıģını kördi söz içre
inçü bigin allıģda ķulaķ tuttu revāndur (LD 74/3)

ģanīmet aņla köz ü köņlüm eşk ile ķanın
ki munça inçü vü la’l ilige baħr u kān birmes (BV 241/5)

lebiņ yakūtu içre ķatre tir müdür yāhūd
tüşüptür dāne dāne inçü ikki la’l-i nāb içre (BV 542/5)

iy firāķıyđın közümniņ yaş u ķan tōkmek feni
kim irür hem la’l kānı inçüniņ hem maħzeni (HBD 195/1)

10 Kelime, yazma nüshada /h/ sesi ile yazılmıştır. “hı” ile yazılan *hār* Farsçada “a very hard stone” (Steingass, 1982: 437b) anlamına gelmektedir. “Güzel he” ile yazılan *hār* ise Farsça “a pearl” (Steingass, 1982: 1485b) anlamındadır. Bu nedenle imlâ *cevāhir birle hār* kullanım ve anlamına uygun olacak şekilde /h/ sesi tercih edilerek düzeltilmiştir.

lū'lū' (<A.) “inci krş. *incü, inçü, yincü, ünçü, hār, inçi, lülü, mürvārīd*” MSD 418; YED 500; ŞHD 39b/4, 143a/4, 143b/2 vd.

*bu ne hikmet turur bilmen özin körmey sivinmekdin
özin körmey atı çıkkān biri ‘ançā biri lū'lū’* (ŞHD 143a/4)

*tişim lülüsidin ol közi deryā
çıkarur mu felek yanlıg süreyyā* (YED 500)

*yüzüñ devrinde közlerim gehī la'l gehī lū'lū'
çıkarur, körse bu şan'at, uyalur baħr u kān, ey cān* (MSD 418)

lülü (<A.) “inci krş. *incü, inçü, yincü, ünçü, hār, inçi, lū'lū'*, *mürvārīd*” GT 133/10; *lülü* GD 80/3

*her kaçan kılsa tabassum la'l-i durpōşuñ seniñ
baħr-i 'ummāndın çıkıp lu'lū aña lālā bolur* (GD 80/3)

*saķınsadı ğavnāş yime sudaķı lōsı
hāşıl kıla bilgey-müdi lülüde behūsın* (GT 133/9-10)

mōti (<U.) “inci BD 500
*muckā ne hevā kuç heves-i mānik u mōti
faķr ehliġa bes bolġusıdur pāni vü rōti* (BD 500)

mürvārīd (<F.) “inci krş. *yünçü, inçü, incü, yinçü, hār, inçi, lū'lū', lülü*” ŞHD 153b/8, 167b/11

mürvārīd dānelerni la'l ve cevāhirni öz havşalasıge köre yüklegen faķır neteg kızley alur (ŞHD 167b/11-12)

subusun (<Mo.) İnci OSTN IV/789, DTO 351

üncü “inci krş. *inçü, yincü, yinçü, yünçü, ünçü, lülü, hār, inçi, mürvārīd, lū'lū'*” ŞSL 41b
üncü “incü, dūr(r), merdārīd, lülü” (ŞSL 41b)

ünçi “inci krş. *üncü, yincü, ünçü, lülü, hār, inçi, lū'lū', mürvārīd*” HBD 121/2, 121/3, 121/7 vd.

*mu'ciridür keh-keşān encümdür anıñ ünçisi
körmedi yüz köz bile gerdün munuñ dik bir kıran* (HBD 121/2)

*ünçidin ol şeddedür kim iyledi pā-māl anı
yā süreyyādur ayaġın öpkeli kilmiş revān* (HBD 121/3)

ünçü “inci krş. *inçü, yincü, üncü, lülü, hār, inçi, lü'lü'*, *mürvārīd*” AL 783
ünçü (< *yinçü* < *yen* + *cü* < Çin. *cen çu*) inçü demek durr ma'nāsına (AL 783)

yencü “inci” OSTN III 334

yinçü “inci krş. *yünçü, inçü, incü, lülü, hār, inçi, mürvārīd, lü'lü'*” MSD 94, 188, 523
ulusşa toy birür bolsañ koyup altun kümüş girde
muraşsa 'yinçüler birle felektin ikki h'ān kildi (MSD 94)

yünçü inci GT 117/8; ŞHD 47a/6
ağzın açıp baksa, kördi kim yünçü ermiş (GT 117/8)

bahār nisānları saçğan dāne kanı yünçü
tebessüm kııl yaşunmasun şadef ağzıñ içindendir (ŞHD 47a/7)

2.7. Perpi (Yılan Taşı, Serpantin)

Eski Türkçe dönemi eserlerinde tanıklanamayan kelime Orta Türkçe döneminde sadece Çağatay Türkçesinde Şeyh Süleymân Efendi'nin kaleme aldığı *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmânî* adlı eserde *perpi* “yılan taşı, serpantin” biçiminde tanıklanmıştır. Serpantin kelimesinin kökeni Fransızca'dır (< Fr. *serpentin*) ve bu taşın yaklaşık 20 çeşidi bulunmakta olup billur yüzeyi yılan derisini andırmaktadır. Tahminimizce *perpi* kelimesinin kökeni de serpentin kelimesinde olduğu gibi Fransızca'dır. Bu taş adını çıkarıldığı bölge olan Fransanın Languedoc-Roussillon bölgesinde Pyrénées-Orientales departmanındaki “Perpignan” şehrinden almaktadır.

perpi (<?) “yılan taşı, serpantin” ŞSL 95b
perpi “yılan taşı, cedvār-ı Hıtâyî” (ŞSL 95b)

2.8. Yeşim (Nefrit) Taşı

Eski Uygur Türkçesinde *gük* ~ *guk* < Çin. *yu* “yeşim, nefrit” (Wilkens, 2021, s. 276b), *kaş* “yeşim (taşı)” (bk. Mo. *qas, qaş*) (Wilkens, 2021, s. 341a), *lim* < Çin. *lin* “bir yeşim türü” (Wilkens, 2021, s. 454a), *loo* < Çin. *lang* “bir yeşim türü” (Wilkens, 2021, s. 455b), *yad taşı* “yağmur taşı” (Wilkens, 2021, s. 876b), Karahanlı Türkçesinde *yatla-* “yada taşı ile afsun yapmak” (DLT, CIII, s. 307-24), *yatlat-* “yada taşı ile okutmak” (DLT, CII, s. 355-5), Harezmi Türkçesinde *kaş* “(yüzük için) ön yüz, taş, yeşim taşı” (NF 77/17, HŞ 2597, İML 178), *yathğ* “yada taşı ile yapılan bir tür kahinlik” (KE 88v/13) biçimlerinde tanıklanan yeşim (nefrit, yada) taşı Türk mitolojisinde sihirli ve kutsal bir güce sahiptir. Birtakım ayinlerde Tanrılara ve ruhlara şarap, kurban eti vb. yanı sıra yeşim taşının sunulması bu taşta atfedilen değerini önemini göstermektedir. Bu taşı elinde bulunduran kişinin hava koşullarını dilediğince kontrol edebileceğine, düşmanı galip ederek kâinatı boyunduruğu altına alacak kadar bir güce sahip olacağına inanılmaktadır (Toprak, 2017, s. 6-7). Bazı destanlarda da yada taşının millî birlik

ve bütünlüğü, halkın mutluluğu ve devletin idealini temsil ettiği ifade edilmekte bundan dolayı taşın ülkeden çıkarılması durumunda çeşitli felaketlerin yaşanacağı yönünde rivayetler aktarılmaktadır¹¹. Çağatay Türkçesi döneminde “yada taşı, yeşim taşı, nefrit” anlamlarına gelen kelimeler ise dönem eserlerinde *cada (taşı)*, *cedde (taşı)*, *şedde (taşı)*, *yada (taşı)*, *yede (taşı)*, *yeşm* biçimlerinde tanıklanmıştır.

cada (taşı) (<Mo.) “mucize kabilinden yağmur celbeden bir taş bk. *cedde, şedde, yeşm, yada, yede*” FK 770; FethK 3744

*katıķ köñüldin aķtı halk yaşı
ki yamğur bā'isidür cada taşı* (FK 770)

cedde (taşı) “yağmur için üzerine efsun okuyup suya attıkları bir tür taş bk. *cada, şedde, yeşm, yada, yede*” ŞSL 140b

cedde taşı “yede taşı, yağmur için üzerine efsün okıyup suya attıkları bir nev' taş, hacerü'l maţar, Kaşğâr tarafında meşhurdur” (ŞSL 140b)

şedde (taşı) “yağmur için üzerine efsun okuyup suya attıkları bir tür taş bk. *cada, cedde, yeşm, yada, yede*”

Kelimenin Çağatay Türkçesinde “şedde” biçimi de vardır. Muhtemelen ç->ş- nöbetleşmesiyle ortaya çıkmış ikincil bir biçimdir. Uygur Tilining İzahlı Lügatı (İL 776a) ve Shaw'ın (s. 133) hazırladığı sözlükte kelime mevcuttur. Kelimenin geçtiği Çağatayca metin ise 18. yüzyıl şairi Ömer Baki'nin *Ferhad ü Şirin* adlı eseridir.

minij dik başınlarğa seng-i meşakķat yagar. Eger bāver kılmasanlar duyulğalarıńğa temāşa kılıńlar! 'Ālem birle tuğlar şeddesiğa baķınlar, dip ittiler kim barça duyulğalarını urup yirge yumalattı, barça tuğlar şeddesini pare pare kıldı (Bakırcı 2016: 150-151).

yada (taşı)¹² “sihirli taş, yağmur yağdırmak için kullanılan taş, yağmur taşı krş. *cada, cedde, şedde, yeşm, yede*” LD 196/3; OSTN III/207; FethK 7340; *yadav* ŞSL 290b

*yada kılğan kibi kōz cādūsındın
yaşımnuñ yamğurın deryā kılıp sin* (LD 196/3)

yede (taşı) “insanı yıldırmadan koruduğuna inanılan bir taş bk. *cada, cedde, şedde, yeşm, yada*” ŞSL 290b; BV 598/1

*seyller kim tōker kōzüm yaşı
sayınuñ taşıdur yede taşı* (BV 598/1)

11 Ayrıntılı bilgi için bk. URL 1.

12 Taş hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Öğreten, 2000.

yeşm (<A.) “yağmur taşı da denilen yeşil taş bk. *cada, cedde taşı, çedde taşı, yada, yede*”
BV 680/1

iy ki ister sin çakın def'îğa yeşm
özge tikmekke birip imkânğa yol (BV 680/1)

2.9. Zeberced

Harezmi Türkçesinde *zeberced* (<A.) “zümrütten daha açık yeşil olan ve zümrüt kadar değerli olmayan süs taşı” (NF 56/7, KE 177r/18) biçiminde tanıklanan bu taş cüzzama iyi gelmesi ve gözü kuvvetlendirmesiyle bilinir. Kelime, Çağatay Türkçesinde *zeberced* “açık yeşil renkli kıymetli bir taş” anlamına gelecek şekilde Ali Şîr Nevâyî'nin *Fevâyidü'l Kiber* adlı eserinde kullanılmıştır.

zeberced (<A.) “açık yeşil renkli kıymetli bir taş” MSD 274; FK 49/2
bolur levh-i zeberced ehl-i hayrân
çu alur ilgige levh-i müzehheb (FK 49/2)

kızıl tonın keyip yaşıl zeberced taht üze ağsa
şîrîn mü aytayın gülge, yâ Husrev mü diyin anı (MSD 274)

2.10. Mercan (Coral) Taşı

Eski Uygur Türkçesinde *aşvagarb* << Skt. *aşmagarbha* “mercan” (Wilkens, 2021, s. 78a), *musiragarb* << Skt. *musāragarbha* ~ *musāragalva* “bir mücevher, mercan” (bk. Mo. *musalagarbi*) (Wilkens, 2021, s. 482a), *sita~sida* < Sogd. *st'kh* “mercan” (Wilkens, 2021, s. 611a), Karahanlı Türkçesinde *sata* “mercan” (DankKelly, C. II, s. 263), *uşağ yinçü* “mercan, küçük inciler” (TİEM 73 392v/6), *ürüñ yinçü* “mercan, küçük inciler” (TİEM 73 393r/1), Harezmi Türkçesinde *mercān* (<A.) “mercan” (HKT 510a/5, HŞ 4198), *uşağ yünçü* “küçük inci, mercan” (KE 237r/1, HKT 508b/8) biçimlerinde kullanılan mercanın farklı renkleri olsa da şiirlerde kırmızı renkli olarak daha fazla yer alır. Ona bakana sevinç verir ve hüznü giderir. Sürüngen resmi kazınmış bir mercanın üstte taşınması kişiyi düşmanın hilesinden, nazardan ve bütün yaralardan koruduğu bilinmektedir (Dimilier, 1997, s. 87; Yeşilbağ, 2019, s. 705). Çağatay Türkçesinde “mercan” anlamına gelen kelimeler *mercān* ve *sitük* biçiminde tanıklanmıştır.

mercān (<A.) “mercan” BV 376/5, 449/2, 621/1; BD 100/2, 507/1, 508/1 vd.; LD 50/1, 54/7, 86/3 vd.; YED 642; ŞHD 27b/13, 113b/13, 152b/11 vd.; GD 81/3, 210/3

körgeli tişiy bile irniñni lutfñiy közi
kirpüki üstide her dem dürr ü mercān körnedür (LD 54/7)

perişān köñligeağız siver cān
sirişki kehrübā üstine mercān (YED 642)

*arımas eşkim bile közniñ kızarğan regleri
baħır mevcidin aqarǵu dik imes mercān kızıl (BV 376/5)*

*kızıl regler közümde hecr otıdın
belā bahırda bütken şāh-ı mercān (BV 449/2)*

*eşk hūn-ābıdın olmuş közlerim ‘ummān kibi
ķan yaş arıtmaǵdın ilgin pençe-i mercān kibi (BV 621/1¹³)*

*ol ‘akıķ erniñ[ni] hargah kim sagınsam, köz yaşıım
ħasratıdın la ‘l ile yāķūt erür; mercān daǵı (GD 210/3)*

sitük (<T) Mercan OSTN IV/719; Bdg. I: 621a
sitük “коралль || mercan” (Bdg. I: 621a)

Sonuç

Önemini tarihin her döneminde koruyan elmas, yakut, la‘l, zümrüt, inci, mercan, akik, firuze gibi değerli taşlar Çağatay dönemi eserlerinde de kendine yer bulmuştur. Dönem eserleri incelendiğinde değerli ve yarı değerli taşlar olmak üzere iki başlığa ayrılan taşlar üzerinde durulmuştur. Değerli taşlardan yakut için *bicāde*, *behremān*, *behremen*, *titij*, *yaķut*; elmas için *almās* ve *elmās*; zümrüt için *zümürrüd*; yarı değerli taşlardan firuze için *firuze*; kehribar için *kāhrübā*, *kehrābe*, *kehrubā*, *kehrübā*, *kehrübā(y)*, akik için ‘*akıķ* ve ‘*akıķ*; lacvert (lapis lazuli) için *lāceverd*; lal için *la ‘l*, inci için *dür(r)*, *hār*, *incü*, *inçi*, *inçü*, *lü ‘lü*, *lülü*, *mōti*, *mürvārīd*, *subusun*, *üncü*, *ünçi*, *ünçü*, *yencü*, *yinçü*, *yünçü*; yılan taşı için *perpi*; yeşim taşı (nefrit) için *cada (taşı)*, *cedde (taşı)*, *şedde (taşı)*, *yada (taşı)*, *yede (taşı)*, *yeşm*; zeberced için *zeberced*, mercan için *mercān* ve *sitük* kelimelerinin varlığı ve kullanım biçimleri dönem eserlerinden yola çıkılarak çalışmamız aracılığıyla tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra taşların geçtiği beyitlerden örnekler sunulmuş; taşların faydaları ve kullanım alanları hakkında ufak da olsa bilgi verilmiştir. Çalışmamızda yer alan taşlar, semantik açıdan ise divan şiirinde de görüldüğü üzere genellikle benzetme ilgisi kurmak amacıyla kullanılmıştır. Örneğin inci ve mercan gibi taşlar; genellikle benzetme yoluyla sevgilinin dişi, güzel söz, anlam güzelliği, güzel söz söyleme kabiliyeti, sevgilinin vuslatı vb. gibi birçok kavramı anlatmak için benzetme unsuru olarak kullanılmıştır:

körgeli tişij bile irniñni lutfiñin közi / kirpüki üstide her dem dürr ü mercān körnedür
“Lutfi’nin gözü senin dişini ve dudağını gördüğünden beri onun kirpiğinin üstünde her an inci ve mercan görünüyor.” (LD 54/7)

13 Dizinde 621/5 referans verilmiş olup çalışmamızda tarafımızca düzeltilmiştir.

la 'luğ güher-efşānlığını kördi söz içre / inçü bigin allıñda kulağ tuttu revāndur “Konuşurken dudağının inci saçtığını gördü. Huzurunda inci gibi (güzel), akıp giden sözünü dinledi.” (LD 74/3)

müdde 'ī körmek tiler külgende tişin gevherin / körmes ol dür yığlayu közleri 'ummān bolmağın “(İsteğinde) inat eden, sen gülerken dışının incisini görmek ister. Ağlayarak gözleri umman olmayan (kişi) o inciye göremez.” (LD 199/3)

Aşığın göz yaşları (aşırılığı bakımından) yağmur yağdırmak gibi olağan üstü özelliklere sahip olan yada taşı ile ilişkilendirilmiştir:

yada kılğın kibi köz cādūsındın / yaşımnıñ yamğurın deryā kılıp sin “Göz büyücüsünden yada taşı (kurban kanı sürülerek yağmur yağdıran taş) gibi gözyaşımın yağmurundan derya yapmışsın.” (LD 196/3)

Lal taşı kırmızılığı bakımından sevgilinin dudağına benzetilmiştir:

iy köz yüzige bağ dağı nūr u şafānı kör / la 'l-ı lebinde hasta köñülge şifānı kör “Ey göz! Yüzüne bak da parlaklık ve temizliğini gör. Hasta gönüle verdiğin şifayı, lal taşı gibi (olan) dudağında gör.” (LD 41/1)

Akik taşının rengini Süheyl yıldızından aldığına inanılmaktadır. Bu taş benzetme vasıtasıyla sevgilinin dudaklarını, kırmızı rengin cazibesini taşıyan birçok kavramı etkili bir biçimde anlatmak için kullanılmıştır:

körgeli la 'luğ 'aķıķın köñlüm ol yan tartadur / bu yaman enişeligni gūyiyā kan tartadur “Dudağının akik taşını gördüğümden beri gönlüm o yana çekiyor. Sanki bu çok dertli (Lutfi'yi) kan çekiyor.” (LD 86/1)

Zümrüt ise keskinlik vb. özellikleri bakımından benzetme unsuru olarak çalışmamızda yer almaktadır:

şıbhātu'llāh fi 'lidür kim kaç 'ı nesl-i haşm için / ol zümürrüd tig kılıçnıñ öngi bolmuş sedd-i āb “Düşmanın neslini sona erdiren, Allah yolundaki amellerdir. Bundan dolayı o zümrüt gibi kılıcının önü su seddi olmuştur.” (LD 5/22)

Kısaltmalar

A.	Arapça
A.ç	Arapça çokluk
bk.	bakınız
C.	cilt
Çin.	Çince
F.	Farsça
Fr.	Fransızca
Ed.	Editör(ler)
krş.	karşılaştırınız
Mo.	Moğolca
s.	sayfa
Skt.	Sanskritçe
Sogd.	Sogdca
T.	Türkçe
Tib.	Tibetçe
vd.	ve diğerleri, diğer naşir veya naşirler
Yun.	Yunanca

Eser Kısaltmaları

AH	Arat, R. R. 1992
AL	Kaçalin, M. S. 2011
BD	Yücel, B. 1995
Bdg. I	Budagov, L. 1869
BN	Şen, M. 1993
BV	Türkay, K. 1988
ÇFK	Erbay, F. 2003
DankKelly	Dankoff, R. ve James K. 1982-1985
DLT	Atalay, B. 1985-1986
DTO	Pavet de Courteille, A. 1870
FethK	Rahimi, F. 2019
FK	Kaya, Ö. 1989
GD	Eckmann, J. 1971
GT	Berbercan, M. T. 2011
HKT	Sağol, G. 1993-1999
HŞ	Hacıeminoğlu, N. 1968
İML	Taymas, A. B. 1988
KE	Ata, A. 1997
KB	Arat, R. R. 1947-79
LD	Karaağaç, G. 1997
LM	Çelik, Ü. 1996
ME	Yüce, N. 2014
MK	Kargı Ölmez, Z. 1993
MM	Çürük, M. S. 2005
MSD	Eraslan, K. 1999
OSTN	Radloff, W. 1893-1899
Rylands	Ata, A. 2013
ŞHD	Karasoy, Y. 1989

ŞSL
ŞT
TEH, TMA, MÜN
TİEM 73
YED

Şeyh Süleymân Efendi Buhârî 1298
Ölmez, Z. 1996
Abik, A. D. 1993
Kök, A. 2004 & Ünlü, S. 2004
Köktekin, K. 2007

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA/REFERENCES

- Abik, A. D. (1993). *'Alî Şîr Nevâyî'nin risaleleri târîh-i enbiyâ ve hükemâ, târîh-i mülûk-ı 'Acem, münşeât.* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu bilig I. (metin).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu bilig II. (tercüme).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu bilig III. (index).* K. Eraslan, O. F. Sertkaya ve N. Yüce (Ed.), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükeki. Atebetü'l hakayik.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Argunşah M. (1999). *Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî "tuhe-i Murâdî" (inceleme - metin - dizin).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Nâşîrû'd-dîn bin Burhânû'd-dîn Rabgûzî, kıyasû'l-enbiyâ (peygamber kıssaları) I. (giriş-metin-ıpkıbasım) II. (dizin).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası, giriş-metin-notlar-dizin).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985-1986). *Dîvânü lügati 'l-Türk tercümesi I-IV.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bağcı, S. (2019). *Lutfî divanı'nın Türkiye Türkçesine aktarımı.* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bakırcı, F. (2015). *Doğu Türklük sahasında gül ve bülbül: Salâhî, gül ü bülbül I.* Saarbrücken: Türkiye Alim Kitapları.
- Bakırcı, F. (2016). *Ömer Baki hamse-i Nevayî I: Ferhad ü Şirin.* İstanbul: Kesit Yayınları.
- Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca gülistan tercümesi (gramer-metin-dizin).* (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Budagov, L. (1869). *Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih nareçiy.* I, Sanktpeterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Çelik, Ü. (1996). *'Alî Şîr Nevâyî, Leylî vü Mecnûn.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Çürük, M. S. (2005). *Mu'îni'l-mürîd (giriş-metin-notlar-açıklamalar-dizin)*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dankoff, R. ve James K. (1982-1985). *Maḥmūd al Kāşgarî. Compedium of turkic dialects (dîwān luyāt at-Türk)*. I-III. Duxbury, Massachusetts: Harvard University.
- Demir, R. ve Kılıç, M. (2003). Cevâhîrnâmeler ve Osmanlılar döneminde yazılmış iki cevâhîrnâme. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 14(1), 1-64.
- Devellioğlu, F. (2007). *Osmanlıca- Türkçe ansiklopedik lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dimilier, C. (1997). *Değerli taşlar ve takı sanatındaki yeri*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Eckmann, J. (1971). *The dîvân of Gadâ'î*. Bloomington: Indiana University.
- Eraslan, K. (1999). *Mevlâna Sekkâkî divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erbay, F. (2003). *Muhammed bin Ahmedü'z-Zahid'e ait Çağatayca bir fıkah kitabı (inceleme-metin-sözlük)*. (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Erbay, F. (2008). *W. Radloff'un "opit Slovarya Tyurkskih nareçiy" adlı eseri ve eserde geçen Çağatay Türkçesine ait kelimelerin incelenmesi*. (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Hacieminioğlu, N. (1968). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Kaçalın, M. S. (2011). *Niyâzi, Nevâyî'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar, el lûgâtu'n-Nevâ'îyye ve'l iştiḥādâtu'l-Çağatâ'îyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (1997). *Luḫfî divanı (giriş-metin-dizin-tpkibasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karasoy, Y. (1989). *Şiban Han divânı (inceleme-metin-tpkibasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kargı Ölmez, Z. (1993). *Mahbûbü'l kulüb (metin-gramer-dizin)*. (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kaya, Ö. (1989). *Ali Şîr Nevâyî, fevâ'idü'l-kiber (inceleme-metin-dizin)*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM73 1v-235v/2) (giriş-metin-inceleme-metin-dizin)*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Köktekin, K. (2007). *Yusuf Emîrî divanı, (giriş-inceleme-tenkitli metin-sözlük-tpkibasım)*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Kutlar, F. S. (2003). İki Türkçe cevâhîr-nâmeye ve cevherlerin etkilerine dair. *Millî Folklor*, 15(58), 121-128.
- Kutlar, F. S. (2007). Değerli taşlar-I: firûze. *Studia Uralo-altaica*, 47(1), 373-386.
- Öğreten, A. (2000). Türk kültüründe «yada taşı» ve XVIII. yüzyıl sonu Osmanlı-Rus savaşlarında kullanılması. *Belleten*, 64(241), 863-900.
- Ölmez, Z. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han şecere-i Terakime (Türkmenlerin soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Pala, İ. (2003). La'l. *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi*, XXVII, 69-70.
- Pavet de Courteille, A. (1870). *El-lûgâtu'l Nevâ'iyye ve'l-istiḥādâtu'l-Çağatâ'iyye, dictionnaire Turc oriental*. Paris. MDCCCLXX.
- Radloff, W. (1893-1899). *Versuch eines wörterbuchs der Türk dialecte (opit Slovarya Tyurkskih nareçiy)*. T. I 1893, T. II 1899. Sanktpeterburg.
- Rahimi, F. (2019). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Sağol, G. (1993-1999). *An inter-linear translation of the quran into Khwarazm Turkish*, Part: I-3, Harvard University.
- Steingass, F. J. (1892). *A comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London: Routledge & K. Paul.
- Şen, M. (1993). *Zahîrüddîn Muhammed Bâbur: Bâburname: giriş, metin (Kâbil ve Hindistan bölümleri), açıklamalı dizin*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şeyh Süleymân Efendi Buhârî (1298). *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmâni*. İstanbul: Mihrân Matbaası.
- Şirin User, H. (2010). *Köktürk ve Ötügen Uygur kağanlığı yazıtları söz varlığı incelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Taymas, A. B. (1988). *İbni-Mühenâ lügati*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, H. (2019). Eski Uygur Türkçesinde manî, cintâmani. *Ahmet Caferoğlu hatıra kitabı*. F. Turan ve Ö. Tabaklar (Ed.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 499-514.
- Toprak, Y. (2017). *Kanûni devri ihtişamının divan şiirine yansımaları (Hayâlî, Bâkî ve Taşlıcalı Yahyâ divanlarında değerli taşlar)*. (Yüksek Lisans Tezi). Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Türkay, K. (1988). *Bedâyi'ü'l-vasa' (inceleme-metin-dizin)*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TIEM73 235v/3-450r7) (giriş-metin-inceleme-analitik dizin)*. (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ünlü, S. (2012). *Harezm-Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch - Deutsch - Türkisch) / eski Uygurcannın el sözlüğü, (eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (Hrsg.).
- Yeşilbağ, S. (2019). Muhibbî divânında değerli taşlar. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 22(1), 689-712.
- Yılmaz, M. (2008). *XVII. yüzyıl klasik Türk şiirinde değerli taşlar*. (Yüksek Lisans Tezi). Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Yüce, N. (2014). *Ebul Kasım Carullah Mahmud bin Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşeri el-Hvarizmi, Mukaddimetü'l Edeb: Harizmi Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yücel, B. (1995). *Bâbü'r dîvânı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

- URL 1: https://www.academia.edu/49078310/T%C3%9CRK_K%C3%9CLT%C3%9CR%C3%9CN_DE_YADA_TA%C5%9EI_VE_YADACILIK_Arma%C4%9Fan_%C3%87ak%C4%B1r (Erişim tarihi: 11.07.2023)